

تاریخنگاری در آثار منظوم دوره سلاطین دهلی (حک: ۹۳۲-۶۰۲)

سعید شیرازی^۱

(دریافت مقاله: ۹۷/۰۴/۲۵، پذیرش نهایی: ۹۷/۰۷/۱۴)

چکیده

پس از شکل‌گیری حکومت سلاطین دهلی، تحولات گوناگون در جنبه‌های مختلف حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هند شکل گرفت. از جمله این تحولات، رسمیت یافتن زبان فارسی در دربار سلاطین دهلی و نگارش آثار ادبی و تاریخی متعدد به زبان فارسی بود. تاریخنگاری رسمی مسلمانان در هند به زبان فارسی با نگارش *تاج المآثر* در اوایل سده هفتم هجری آغاز شد و با نگارش آثاری چون *طبقات ناصری*، *تاریخ و فیروزشاهی برنی* رونق یافت. در این دوره آثار منظوم متعددی نیز به زبان فارسی به‌توسط برخی از شاعران چون امیر خسرو دهلوی و عصامی به نگارش در آمد که از مهم‌ترین منابع پژوهش درباره تاریخ سلاطین دهلی (در سده هفتم و هشتم هجری)، به‌شمار می‌روند. در نوشتار پیش رو به معرفی این آثار و جایگاه آنها به‌عنوان منبع تاریخی در دوره سلاطین دهلی پرداخته شده است.

کلید واژه: تاریخنگاری منظوم، امیر خسرو دهلوی، بدرالدین چاچی، سلاطین دهلی، عبدالملک عصامی

۱. عضو گروه مطالعات شبه قاره هند و جنوب شرق آسیا، بنیاد دایره العارف اسلامی؛

Email: s.shirazi@rch.ac.ir

مقدمه

پس از فتح دهلی در ۵۸۸ هجری، به دست قطب الدین ایبک از فرماندهان غوریان، دوران جدیدی در تاریخ هند پدید آمد و تحولات بسیاری در حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هند رقم خورد.^۱ مهم‌ترین رخداد سیاسی این دوره، ایجاد نخستین سلسله مسلمان مستقل یعنی ممالیک (حک: ۶۰۲-۶۸۹)، در دهلی و سپس سلسله‌های جانشین آنان، یعنی خلجیان (حک: ۶۸۹-۷۲۰)، تغلقیان (حک: ۷۲۰-۸۱۷)، سادات (حک: ۸۱۷-۸۵۰)، و لودیان (حک: ۸۵۵-۹۳۲)، بود و این حکومت‌ها که بیش از سه سده به در شمال و مرکز هند به مرکزیت دهلی حکومت کردند به «سلاطین دهلی» مشهور هستند. در دوره سلاطین دهلی، تحولات گوناگونی در هند پدید آمد که یکی از مهم‌ترین آنها، رواج زبان فارسی به‌عنوان زبان رسمی و درباری و نیز پیدایش تاریخنگاری اسلامی به زبان فارسی بود (برای تاریخنگاری فارسی در شبه قاره هند نک: سبحانی، سراسر کتاب؛ آفتاب اصغر، سراسر کتاب).

تاریخنگاری اسلامی به زبان فارسی تقریباً همزمان با ایجاد نخستین حکومت اسلامی در هند، با تألیف کتاب *تاج المآثر* نظامی نیشابوری^۲ آغاز شد. پس از وی، مورخان دیگری چون منہاج سراج جوزجانی نویسنده *طبقات ناصری*، ضیاء الدین برنی نویسنده *تاریخ فیروزشاهی*، شمس سراج عقیف نویسنده *تاریخ فیروزشاهی* و... نیز نقش مهمی در رونق و شکوفایی تاریخنگاری مسلمانان در هند ایفا کردند (برای اطلاعات بیشتر درباره تاریخنگاری دوره سلاطین دهلی نک: ادامه مقاله).

شعر و شاعری به زبان فارسی، به‌ویژه پس از مهاجرت ایرانیان به هند از جمله موضوع‌هایی بود که مورد توجه حاکمان مسلمان هند قرار گرفت. در بین شاعران این دوره، برخی چون امیر خسرو دهلوی و عبدالملک عصامی با سرودن مثنوی‌های تاریخی مانند *مفتاح الفتوح*، *دول رانی* و *خضرخان*، *نه سپهر*، *تغلق نامه* و *فتوح*

۱. نهر و برای فتح دهلی اهمیت ویژه‌ای قائل بوده وی این فتح را مظهری از حکومت و نظام جدید به شمار آورده است. (نهر، ۱/۳۹۴).

۲. *تاج المآثر* کتابی است تاریخی با نثری مصنوع و متکلف، نوشته صدرالدین حسن نظامی نیشابوری (۶۱۴ق)، که در برگزیده حوادث سالهای ۵۸۷ ق تا ۶۱۴ ق است و حکومت قطب‌الدین ایبک (حک: ۶۰۲-۶۰۷ق) و شمس‌الدین التتمش (حک: ۶۰۷-۶۳۲ق)، تا زمان تألیف کتاب در سال ۶۱۴ق، را در برمی‌گیرد (برای اطلاعات بیشتر درباره کتاب نک: نظامی، پیشگفتار اسلم خان، ۹-۱۲).

السلطین، نه تنها موجب رونق زبان فارسی در هند شدند بلکه نقش مهمی در تدوین تاریخ سلاطین دهلی - در سده هفتم و هشتم داشتند- داشتند. هم عصر بودن این شاعران با وقایع و رویدادها و حضور آنان در دربار سلاطین دهلی از یک سو و محدود بودن منابع برجای مانده از دوره سلاطین دهلی، از سوی دیگر، موجب شد تا آثار فوق به‌عنوان منابع اصلی، برای مطالعه تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی سلاطین دهلی در سده هفتم و هشتم هجری منحصر به فرد باشند و مورد استفاده پژوهشگران قرار بگیرند. در نوشتار پیش رو، پس از توضیح مختصری درباره تاریخنگاری سلاطین دهلی، ابتدا، بسیار کوتاه به معرفی شاعران و مناسبات آنها با دربار سلاطین دهلی، پرداخته‌ایم و سپس آثار منظوم اهمیت و جایگاه آن در تاریخنگاری این دوره بررسی شده است.

مقدمه

به‌رغم اهمیتی که دوره سلاطین دهلی، در تاریخ هند اسلامی دارد، پژوهش درباره آن، کمتر مورد توجه پژوهشگران ایرانی قرار گرفته است. هرچند، هیچ پژوهش مستقل و جامعی درباره موضوع نوشتار پیش رو به زبان فارسی یا انگلیسی انجام نشده؛ اما پژوهش‌هایی به زبان فارسی و انگلیسی صورت گرفته که بیش و کم به این موضوع نیز پرداخته‌اند. در مقاله **بررسی جنبه‌های ادبی فتوح السلاطین عاصمی**^۱ نویسنده بیشتر به جنبه‌های ادبی فتوح السلاطین پرداخته تا جنبه‌های تاریخی. در مقاله **جایگاه امیرخسرو در تاریخ نگاری هند**^۲ نیز نویسندگان جایگاه امیر خسرو را در تاریخنگاری هند نشان دهند.^۳ در نوشته‌های پیتز هاردی، وحید میرزا و سید حسن

۱. مقاله فوق به قلم ابوالقاسم رادفر در مجله *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، بهار ۱۳۸۵، شماره ۲ به چاپ رسیده است.

۲. مقاله فوق به قلم سیاوش یاری و مسلم سلیمانیان در مجله *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، سال ۶، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۹۵ به چاپ رسیده است.

۳. نویسندگان مقاله تأکید دارند که نقش امیر خسرو دهلوی در تاریخنگاری مغفول مانده است (برای نمونه نک: یاری و سلیمان نیا، ۱۲۵، ۱۲۹-۱۲۸)، در حالی که آثار متعددی درباره این موضوع به زبان انگلیسی نگاشته شده است که به مهم‌ترین آنها اشاره شد. و مولفان محترم مقاله از این تحقیقات استفاده نکرده‌اند. برای آشنایی بیشتر با اینگونه پژوهش‌ها نک: فهرست منابع. نویسندگان، مقاله مرتضی رزم آرا با عنوان **نگاهی به مورخان هند میانه را** تنها نوشته‌ای دانسته‌اند که برخی از مولفه‌های تاریخ نگاری امیرخسرو را بررسی کرده است (یاری و سلیمان نیا، ۱۲۸). در حالی که ←

عسکری به زبان انگلیسی نیز به جنبه‌های مختلفی از موضوع این پژوهش پرداخته شده است.^۱

هرچند، زبان و ادب فارسی در نیمه‌ی اول سده پنجم هجری، با ورود غزنویان به هند، در آن سرزین رواج یافت،^۲ اما سنت تاریخننگاری به زبان فارسی در هند با تألیف کتاب *تاج‌المآثر* نظامی نیشابوری در آغاز سده هفتم هجری آغاز شد. پس از تألیف این کتاب تا ۹۳۲ق، و پایان حکومت سلاطین دهلی، کتاب‌های متعددی به زبان فارسی در موضوعات مختلف تاریخی و ادبی نگاشته شد. *تاج‌المآثر* نظامی نیشابوری (د.۶۱۴ق)، از منابع اصلی تاریخ هند در آغاز شکل‌گیری حکومت سلاطین دهلی است و نویسنده این اثر به ذکر وقایع دوره قطب‌الدین ایبک و شمس‌الدین التتمش بنیانگذاران حکومت ممالیک دهلی پرداخته است (نظامی، پیشگفتار اسلم خان، ۹-۱۲). پس از آغاز سنت تاریخننگاری اسلامی در هند، منهج سراج جوزجانی نیز طبقات ناصری را در ۲۳ طبقه نگاشت. *طبقات ناصری*، از مهم‌ترین و کهن‌ترین منابع دوره سلاطین دهلی است که حوادث دوره سلاطین دهلی را از فتح دهلی تا زمان تألیف یعنی ۶۵۸ ق را گردآوری کرده است. این کتاب را نویسنده به نام ناصرالدین محمود شاه (حک: ۶۴۴-۶۶۴ق)، *طبقات ناصری* نامیده است (سبحانی، ۲۹-۳۱). امیر خسرو دهلوی نیز در *خزائن‌الفتح* یا *تاریخ علائی* که با نثری مصنوع و متکلف نگاشته شده حوادث دوره حکومت علاءالدین خلجی (حک: ۶۹۵-۷۱۵) را از آغاز تا سال یازدهم گردآوری کرده است. این

→ مقاله رزم‌آرا، معرفی کتابی با عنوان *Historians of Medieval India* به سرویراستاری محب‌الحسن و دربرگیرنده بیست مقاله درباره مورخان هند دوره میانه است. مقاله دوم این مجموعه نوشته سید حسن عسکری و درباره تاریخننگاری امیر خسرو دهلوی است (رزم‌آرا، ۵۹-۵۷). رزم‌آرا نیز در مقاله خود با اشاره صریح به نام عسکری، تنها نظرات وی را درباره امیر خسرو را آورده است (همان، ۵۹). اما یاری و سلیمان نیا (۱۴۵) به اشتباه این نظرات را به رزم‌آرا نسبت داده‌اند. بع‌علاوه یاری و سلیمان نیا، به اشتباه تأکید می‌کنند که امیر خسرو در خدمت پادشاهان سلسله خلجی و تعلق بوده است. آنها به هنگام ذکر اسامی پادشاهانی که امیر خسرو دهلوی در خدمت آنان بود، به غیاث‌الدین بلبن و معزالدین کیقباد از پادشاهان مملوک دهلی نیز اشاره نکرده‌اند (همان، ۱۳۴).

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره این آثار و آشنایی بیشتر با تعدادی از مهمترین آنها نک: فهرست منابع.
۲. در دوره غزنویان و به‌ویژه همزمان با حکومت سلطان محمود غزنوی و لشکرکشی‌های متعدد وی به هند، زبان فارسی نیز در آنجا نفوذ و گسترش پیدا کرد. نخستین اثر عرفانی به زبان فارسی یعنی کتاب *کشف‌المحجوب* اثر علی بن عثمان هجویری در دوره غزنویان و در هند نگاشته شد (برای اطلاعات بیشتر درباره نفوذ و گسترش زبان فارسی در هند نک: امیری، ۵-۷).

کتاب از اهمیت بسیاری برای مطالعه حوادث حکومت علاءالدین خلجی برخوردار است^۱ (دهلوی، خزائن الفتوح، ۱-۴).

ضیاءالدین برنی نویسنده کتاب تاریخ فیروزشاهی از دیگر مورخان مشهور دوره سلاطین دهلی است. این کتاب را می‌توان تکمله‌ای برای طبقات ناصری دانست. برنی در این کتاب حوادث دوره سلاطین دهلی را از حکومت غیاث الدین بلبن (حک: ۶۶۴-۶۸۶) که کتاب طبقات ناصری با او پایان یافته آغاز و تا ششمین سال سلطنت فیروزشاه تغلق (حک: ۷۵۲-۷۹۲)، ادامه داده است. پس از این کتاب، شمس سراج عقیف کتابی با عنوان تاریخ فیروزشاهی نگاشت. این کتاب تکمله کتاب برنی است و حکومت فیروزشاه تغلقی را تا پایان در برمی‌گیرد. همچنین در این دوره کتابی با عنوان سیرت فیروزشاهی به توسط نویسنده‌ای ناشناس نگاشته شده است که به حوادث دوره حکومت فیروزشاه تغلقی پرداخته است. علاوه بر آثار فوق، خود فیروزشاه تغلقی نیز کتابی با عنوان فتوحات فیروزشاهی در شرح اقدامات خود نگاشت. از دیگر منابع مهم نگاشته شده در دوره سلاطین دهلی تاریخ مبارکشاهی اثر یحیی‌بن احمد سرهندی است. نویسنده، این کتاب را برای معزالدین مبارکشاه (حک: ۸۲۴-۸۳۸ ق)، دومین پادشاه سلسله سادات نگاشت اما پس از وی ثبت حوادث را تا دوره حکومت محمد شاه (حک: ۸۳۸-۸۴۹ ق)، پسر و جانشین مبارکشاه ادامه داد. این کتاب از مهم‌ترین منابع دوره سلاطین دهلی به‌ویژه حوادث سالهای پایانی سلاطین تغلقی و نیز حکومت سلاطین سادات به شمار می‌رود. محمد بهامدخانی نیز در این دوره تاریخ محمدی را نوشت که تا کنون به چاپ نرسیده است (سبحانی، ۱۲۲-۱۲۶، ۱۶۲).

۱. از جمله مشکلات مهمی که سلاطین دهلی با آن روبرو بودند حملات متعدد مغولان به مرزهای شمال غربی قلمرو سلاطین دهلی چون پنجاب، سند و مولتان بود. اوج این نبردها همزمان با حکومت علاءالدین خلجی بود. او توانست در نبردهای متعدد مغولان را شکست دهد (برای اطلاعات بیشتر در باب این موضوع نک: Srivastava, 22, 168-171).

*فهرست مهم‌ترین منابع تاریخ سلاطین دهلی تا سده ۹ق.

مؤلف	عنوان	سال تالیف	اهمیت	نثر یا نظم
تاج‌الدین حسن نظامی	تاج‌المآثر	۶۱۴ق	آغاز سنت تاریخنگاری اسلامی به زبان فارسی در هند و از منابع دوره قطب‌الدین ایبک و التتمش	منثور
منه‌اج سراج جوزجانی	طبقات ناصری	۶۵۸ق	منبع اصلی دوره ممالیک دهلی	منثور
امیر خسرو دهلوی	قران السعدین	۶۸۸ق	منبع دوره ممالیک دهلی	منظوم
همو	مفتاح الفتوح	۶۸۹ق	چگونگی شکل‌گیری خلجیان دهلی	منظوم
همو	خزائن الفتوح	۷۰۶ق	علاء‌الدین خلجی و فتح دکن	منثور
همو	دولرانی و خضرخان	۷۱۵ق	خلجیان	منظوم
همو	نه سپهر	۷۱۸ق	خلجیان	منظوم
همو	تغلق نامه	۷۲۰ق	پایان حکومت خلجیان و شکل‌گیری تغلقیان	منظوم
بدرالدین چاچی	دیوان بدر چاچی	۷۴۵ق	تغلقیان	منظوم
عبدالملک عصامی	فتوح السلاطین	۷۵۱ق	تغلقیان به ویژه محمد بن تغلق	منظوم
ضیاء‌الدین برنی	تاریخ فیروزشاهی	۷۵۸ق	فیروزشاه تغلق	منثور
شمس سراج عقیف	تاریخ فیروزشاهی	۷۹۰ق	فیروزشاه تغلق	منثور
فیروزشاه تغلقی	فتوحات فیروزشاهی	سده ۸ق	فیروزشاه تغلق	منثور
یحیی بن احمد سرهندی	تاریخ مبارکشاهی	۸۳۸ق	سادات دهلی	منثور
محمد بهامدخانی	تاریخ محمدی	سده ۹ق	سادات دهلی	منثور

از مجموع منابع پانزده‌گانه که از مهم‌ترین منابع پژوهش درباره تاریخ سلاطین دهلی تا سده نهم هجری به شمار می‌روند، حدود نیمی، منظوم هستند. مثنوی‌های تاریخی نقش مهمی در تدوین این دوره از تاریخ سلاطین دهلی دارند. با توجه به محدود بودن منابع منثور این دوره، آثار منظوم نیز به عنوان منابع اصلی پژوهش درباره تاریخ سلاطین دهلی مورد استفاده پژوهشگران قرار می‌گیرند و انجام هر پژوهشی درباره سلاطین دهلی بدون مراجعه به این آثار کامل نخواهد بود (برای نمونه‌هایی از پژوهش‌های مرتبط با سلاطین دهلی که از آثار منظوم فوق به عنوان منبع استفاده کرده‌اند نک: فهرست منابع آثار Srivastava, Lal). به نظر می‌رسد عوامل متعددی چون گسترش زبان فارسی در دوره سلاطین دهلی به ویژه پس از مهاجرت شاعران و ادیبان

ایرانی پس از حمله مغولان، علاقه سلاطین دهلی به شعر و شاعری و درخواست آنان از شاعران برای سرودن این آثار و اعطای هدایا به شاعران در سرودن این آثار دخیل بوده است (برای اطلاعات بیشتر درباره اوضاع ادبی در قلمرو سلاطین دهلی نک: سبحانی، ۷۲-۵۷، ۸۳-۸۱، ۹۶-۱۰۲).

۱. مثنوی‌های امیر خسرو و تاریخنگاری

امیر خسرو دهلوی، مشهور به طوطی هند، از شاعران مشهور هند در سده هفتم و هشتم هجری بود. پدر او همزمان با حمله مغولان، به هند مهاجرت کرد و به دربار شمس‌الدین التتمش راه یافت و در زمره امرای بلند پایه او قرار گرفت. امیرخسرو نیز در زمان سلطنت غیاث‌الدین بلبن به دربار و سپس دربارهای معزالدین کیقباد (حک: ۶۸۹-۶۸۶)، علاءالدین خلجی (حک: ۷۱۵-۶۹۵)، قطب‌الدین مبارکشاه خلجی (حک: ۷۲۰-۷۱۶) و غیاث‌الدین تغلق شاه (حک: ۷۲۵-۷۲۰)، موسس سلسله تغلقیان راه یافت و سرانجام در ۷۲۵ق. در گذشت (عبدالرحمان، ۷-۵؛ Wahid Mirza, 1-16؛ Hanfee, 166-167).

هرچند شهرت امیر خسرو بیشتر به سبب شاعری اوست و نمی‌توان وی را مورخی حرفه‌ای به شمار آورد و خودش نیز چنین ادعایی نداشت و در آثارش نیز به مانند اکثر مورخان به گذشته نپرداخته است، اما نمی‌توان جایگاه مثنوی‌های تاریخی امیر خسرو را برای پژوهش درباره سلاطین دهلی نادیده گرفت چراکه آثار وی حاصل مشاهدات شخصی او است. امیرخسرو، حوادث و رویدادهای این دوره را از نزدیک مشاهده کرد و با توجه به اینکه در سفرهای امرا و سلاطین به شهرهای مختلف هند، در کنار آنها بود، آگاهی‌های زیادی درباره جنبه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و سیاسی ارائه کرده است. این آثار که به زبان شاعرانه نوشته شده است، جزئیات حوادث را مورد توجه قرار داده و از این رو آگاهی‌های آن گاه منحصر به فرد است (Hardy, 69; Askari, Amir 2, 10-11; Khusrau: as a Historian, Hanfee, 166-168؛ دهلوی، قران‌السعدین، مقدمه، ۱-۲). امیر خسرو با سرودن مثنوی‌های تاریخی، نوع خاصی از شعرگویی را در جهان اسلام پدید آورد. هرچند، اغراق به عنوان بخش تفکیک‌ناپذیر شعر در آثار امیرخسرو نیز وجود دارد، اما این آثار از مهم‌ترین منابع پژوهش درباره تاریخ هند در سده هفتم و هشتم هجری، به ویژه در حوزه اجتماعی به شمار می‌روند، از این رو

امیر خسرو دهلوی را مورخ اجتماعی خوانده‌اند (Askari, Khusrau Works As Hanfee, 169; Askari, Amir Sources of Social History, 143-144, 147, 164 Khusrau: as a Historian, 16-17, 45). از امیر خسرو دهلوی مثنوی‌های تاریخی متعددی بر جای مانده اما مهمترین اثر تاریخی وی کتاب *منثور خزائن الفتوح* است که تاریخ حکومت علاءالدین خلجی از آغاز تا ۷۱۱ق. را در بردارد (دهلوی، خزائن الفتوح، ۳-۱). مثنوی‌های تاریخی امیر خسرو با توجه به ترتیب تاریخی آن‌ها به شرح زیر است.

۱-۱). *قران السعدین*، نخستین مثنوی تاریخی است که امیر خسرو آن را در ۶۸۸ق. به دستور سلطان مملوک دهلی، معزالدین کیقباد سرود. امیر خسرو در این اثر به بیان اختلاف بین معزالدین کیقباد و پدرش بغراخان حاکم لکهنوتی^۱ و سپس صلح آنها پرداخته است (همو، *قران السعدین*، مقدمه، ۱۵؛ Wahid mirza, 174; Hardy, 70-71). معزالدین کیقباد پس از غیاب الدین بلبن به سلطنت رسید، اما پس از مدتی به سبب پرداختن به لهو و لعب، با اعتراض پدرش روبرو شد. وی برای عزل پسر به به دهلی لشکر کشید. *قران السعدین* شرح شاعرانه این لشکرکشی‌ها و گفتگوهایی است که بین طرفین شکل گرفت (دهلوی، *قران السعدین*، مقدمه، ۲، ۱۵). *قران السعدین* در بین منظومه‌های تاریخی امیر خسرو از این جهت که نویسنده، در این لشکرکشی‌ها حضور داشت و از نزدیک شاهد وقایع بود، منبع تاریخی ارزشمندی است (همان، مقدمه، ۲-۱، ۱۸۹-۱۵۷). امیر خسرو همچنین آگاهی‌های مفیدی درباره حمله مغولان به پنجاب^۲، ارائه کرده است. به علاوه *قران السعدین* اطلاعات جالب توجهی در وصف دهلی و حصارها و دروازه‌های آن (دهلوی، *قران السعدین*، ۵۳-۵۰) و وصف مسجد جامع دهلی و قطب‌منار دربردارد^۳ (همان، ۵۶-۵۳). وصف حوض شمسی که برای آبرسانی به دهلی، به توسط شمس‌الدین التتمش ساخته شد (همان، ۶۳-۵۷)، ذکر انواع جشن‌ها و آئین‌ها

1. Lakhnoti

۲. از قدم شوم مغول آن بلاد* نام و نشانی ز عمارت نداد
از حد سامانه و تا لاهور* هیچ عمارت نه مگر در قصور (دهلوی، *قران السعدین*، ۱۰۱).
- باریک اندر مضاف مغل* بسته گلوهای مغل را به غل
طوق به گردن همه چو فاخته* غلغلی اندر گلو انداخته
در خم هر سلسله ده اسیر* سلسله در حلق سگان در نفیر (همان، ۱۳۸-۱۳۹).
۳. شکل مناره چون ستونی ز سنگ* از پی سقف فلک شیشه رنگ.

چون جشن نوروز (همان، ۱۱۵)، شرح انواع خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها به‌ویژه انواع نان‌ها^۱ (همان، ۲۶۵-۲۶۱) و لباس‌ها و پارچه‌ها از دیگر مطالب منحصر به فرد این کتاب است (برای اطلاعات بیشتر نک: Askari, *Khusraus Works As Sources of Social History*, 147-151؛ عبدالرحمن، ۳۱-۱۷).

۱-۲). **مفتاح الفتوح/فتح نامه/فتح الفتوح**، دومین مثنوی تاریخی امیر خسرو دهلوی است که در ۶۹۰ هجری، سروده شد (Hardy, 68-69). امیر خسرو در این مثنوی به حوادث دوره جلال‌الدین فیروزشاه خلجی^۲ (حک: ۶۸۹-۶۹۵)، موسس سلسله خلجیان، از جمله فتوحات وی پرداخته است. امیر خسرو از نزدیکان جلال‌الدین فیروزشاه خلجی و مصحف‌دار وی بود و همراه سلطان در بسیاری از لشکرکشی‌ها حضور داشت از این‌رو مطالب بسیاری از مشاهدات خویش در **مفتاح** آورده است^۳ (Wahid Mirza, 176؛ Hanfee, 172-174؛ عبدالرحمن، ۳۲-۳۱). از جمله موضوعات مهم در ارتباط با دوره حکومت سلاطین دهلی چگونگی مناسبات آنها با هندوان است (برای اطلاع بیشتر نک: شیرازی، ۸۰-۵۸). امیر خسرو که از نزدیک شاهد وقایع بود به نمونه‌هایی از رفتار سلاطین دهلی با هندوان اشاره کرده است. مطالبی چون برخورد جلال‌الدین فیروزشاه با هندوان و سرکوب آنها و تخریب معابد هندوان، از جمله موضوعاتی است که امیر خسرو در **مفتاح/الفتوح** به آن پرداخته^۴ است (برای نمونه نک: دهلوی، **مفتاح الفتوح**، ۳۴-۳۱، ۸).

۱. نان تُنک صاف بدان گونه بود* کز تنکی رو بدگر سو نمود
نان توری ز طرب قبه بست * زانکه بخوان شه عالم نشست
۲. سه شنبه کافتاب از مهد شب جست* بتخت آسمان فیروز بنشست
جماد دومین را سیومین روز* سیوم ساعت ز روز عالم افروز
بگاہ چاشت با فیروزی فال* ز هجرت ششصد و هشتاد و نه سال (دهلوی، **مفتاح الفتوح**، ۶-۷)
۳. امیر خسرو حوادث و رویدادهای مختلف را با ذکر جزئیات و بیان دقیق تاریخ حوادث بیان می‌کند.
برای نمونه:
سه شنبه از مه روزه ششم روز* چون شد بر آسمان خورشید فیروز
چو طالع پنجشنبه را قوی گشت* ربیع اولین را هژده بگذشت
بیار عام شه بر تخت بنشست* بهر جانب کله داری کمر بست (دهلوی، **مفتاح الفتوح**، ۹).
۴. ز هندو هر چه آمد زنده در دست* بزیر پای پیلان خورد بشکست (همان، ۲۲).
همه کس بهر غارت حیل می‌توخت* شه غازی بت و بتخانه می‌سوخت
گهی از بت جدا می‌کرد پیوند* گهی بت خانه را بنیاد می‌کند
بت سنگین چنان بشکست برجای* که سنگش سرمه شد بر کوری رای (همان، ۳۳).

۳-۱). *مثنوی دولرانی و خضرخان/ رساله عشقیه*، از دیگر مثنوی‌های امیر خسرو دهلوی است که در ۷۱۵ق سرود و به شرح داستان عشق شاهزاده خضرخان پسر علاءالدین خلجی به دولرانی^۱، دختر راجه گجرات پرداخت (Hardy, 68-69)؛ (Wahid Mirza, 177-178). هر چند درباره این مثنوی و جایگاه آن به عنوان منبع تاریخی اختلاف نظرهای بیشتری نسبت به دیگر آثار امیر خسرو وجود دارد. اما به طور کلی نمی‌توان این مثنوی را فاقد ارزش تاریخی دانست چراکه در این مثنوی نیز امیر خسرو اطلاعات تاریخی را که خود شاهد آن بوده بازگو کرده است. امیر خسرو در این منظومه اطلاعاتی درباره چگونگی فتح هند، «سلاطین ماضیه دهلی» (همان، ص ۴۶-۵۶)، فتوحات علاءالدین خلجی در دکن و کسب غنایم فراوان از این فتوحات^۲، نبردهای علاءالدین خلجی با مغولان، وضع دربار دهلی پس از بیماری و درگذشت علاءالدین خلجی که در نهایت منجر به قتل عام شاهزادگان از جمله شاهزاده خضرخان شد، وجود دارد (Wahid Mirza, 177-180)؛ Hanfee, 173-175؛ برای نمونه‌هایی از این موارد نک: دهلوی، *خضر خان و دولرانی*، ۲۵۷، ۲۷۰).

۴-۱). *نه سپهر/سلطان نامه*، اثر دیگر امیر خسرو دهلوی است که در ۷۱۸ق، سرود و به حوادث نخستین سالهای حکومت قطب‌الدین مبارک شاه خلجی (حک: ۷۱۶-۷۲۰)، پرداخت (Wahid Mirza, p181-182). این اثر از نه سپهر (باب)، تشکیل شده و با مطالعه آن می‌توان با اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و طبیعی هند آن زمان آشنا شد. هر چند، این اثر از جهت پرداختن به حوادث سیاسی و نظامی آن دوره معتبر است و به حوادثی چون جلوس قطب‌الدین مبارکشاه خلجی و حملات او به

→بتان بشکست و در حضرت روان کرد* روان تر زین غزای چون توان کرد.

دو روئین بت که روئی بهرمن بود * وزان هریک هزار و چند من بود.

بران شد کوشش سلطان غازی * که سازد نقل آنرا چاره سازی.

شکست آن هریکی را دست پا خورد * بزرگانرا بقسمت جمله بسپرد.

که چون در دار دولت بازرانند* بتانرا بر در مسجد رسانند (همان، ۳۳).

1. Dewal Rani

۲. امیر خسرو شرح فتوحات علاءالدین خلجی را در دکن به زبان شعر بازگو کرده است. برای نمونه، وی

درباره غنایم حاصل از لشکرکشی به معبر گوید.

اگر چه آن قبله بد گبر لعین را*زمین بوسید بیت المال دین را.

زر و گنج فزون از وزن بازو*که کوه افکند زوزنش در ترازو.

مهیا شد زهر در گاه شاه*که هر کوهان برد کوهی به درگاه (دهلوی، *دولرانی و خضر خان*، ۷۳).

مناطق مختلف از جمله جنوب هند^۱ (دکن)، پرداخته است (برای نمونه نک: دهلوی، نه سپهر، ۵۸، ۶۲، ۱۱۱-۸۱)، اما از جهات دیگری نیز این اثر از اهمیت بسیاری برخوردار است. امیر خسرو در این اثر اطلاعاتی درباره بناهای ساخته شده در دهلی (همان، ۷۶)، آب و هوای هند (همان، ۱۵۸)، حیوانات و پرندگان (همان، ۱۸۱)، علوم رایج^۲ (همان، ۱۶۳-۱۶۲)، تنوع گروه‌های قومی و نژادی، زبان‌های رایج^۳ (همان، ۱۸۱-۱۷۲)، بازی‌های رایج چون بازی شطرنج و چوگان (ص ۱۷۰-۱۶۹، ۱۸۸)، جشن‌ها و آئین‌ها و آداب و رسوم چون ساتی، جشن نوروز، عید فطر، شب برات و عاشورا ارائه کرده است (ص ۱۹۵-۱۹۴)؛ برای اطلاعات بیشتر درباره اهمیت این اثر نک: Askari, *Khusraus works as sources of social history*, 182-188; 155-157: Wahid Mirza, 182-188؛ دهلوی، نه سپهر، مقدمه).

۵-۱). **تغلق نامه**، اثر منظوم دیگر امیر خسرو دهلوی است که در ۷۲۰ ق. سروده شد. **تغلق نامه** را می‌توان تنها منبع برجای مانده درباره یکی از حساس‌ترین دوره‌های تاریخ سلاطین دهلی و از منابع اصلی پژوهش درباره حکومت سلاطین دهلی، به شمار آورد. امیر خسرو در این اثر ابتدا به حوادث دوره حکومت قطب‌الدین مبارکشاه خلجی آخرین فرد از خاندان خلجیان و چگونگی به قتل رسیدن وی به دست هندوان به ریاست خسروخان - هندوی نومسلمان و از صاحب منصبان دوره خلجیان - پرداخته است.^۴ سپس به حکومت خسروخان که پس از قتل مبارکشاه خلجی قدرت را در دست

۱. سپه خیمه زد گرد گرد ارنکل*طناب همه خیمه‌ها شد مسلسل (همو، نه سپهر، ۹۱).
- غنیمت همی آمد از پیش و از پس*متاعی دگرگونه بر دست هر کس (همان، ۹۶).
۲. امیر خسرو در این مثنوی شرح مفصلی از علوم مختلف رایج در هند را بیان کرد است. برای مثال گوید: منطق و تنجیم و کلامست درو* هرچه که جز فقه تمام است درو فقه چو شد جائزه دین هدا* ناید ازین طائفه زانگونه ندا (همان، ۱۶۲).
۳. هست درین عرصه بهر ناحیتی*مصطلحی خاصه نه از عاریتی. سندی و لاهوری و کشمیری و کبر*دهورسمندری و تلنگی و گجر. معبری و گوری و بنگال و اود*دهلی و پیرامنش اندر همه حد. این همه هندویست که زایام کهن*عامه بکار است بهر گونه سخن. لیک زبانیست دگر کز سخنان*آنست گزین نزد همه برهمنان. سنسکرت نام زعهد کهنش*عامه ندارد خبر از کن مکنش. برهمنش داند و هر برهمنی*نیز نداند حد زانسان سخنی. (دهلوی، نه سپهر، ۱۸۰-۱۷۹).
۴. زمان عمر شه جون بر سر آمد*زمانه در جفا کاری درآمد اشارت کرد خسروخان کم بخت*که بر شهزادگان کاری رود سخت (همو، **تغلق نامه**، ۲۴).

گرفت اشاره کرده است. در زمان حکومت خسروخان، هندوان صاحب نفوذ و قدرت بسیاری در دهلی شدند به نحوی که برای نخستین بار پس از شکل‌گیری حکومت سلاطین دهلی، در جایگاه برتری از لحاظ قدرت نسبت به مسلمانان قرار گرفتند^۱ و در دهلی بر مسلمانان سلطه یافتند. در نهایت اقدامات خسرو خان منجر به سقوط حکومتش و پایان سلطه هندوان به دست غیاث‌الدین تغلق شاه (حک: ۷۲۰-۷۲۵)، بنیانگذار سلسله تغلقیان گردید. با توجه به اینکه امیر خسرو دهلوی شاهد حوادث و رویدادهای این دوره بود و به اسناد و نامه‌های رسمی نیز دسترس داشت (برای نمونه‌هایی از این نامه‌ها و مضامین آن‌ها نک: دهلوی، *تغلق نامه*، ۵۷-۵۵، ۶۸-۶۵)، این کتاب را باید از منابع اصلی برای آگاهی از اوضاع سیاسی و اجتماعی این دوره به شمار آورد (برای اطلاعات بیشتر درباره *تغلق نامه* و اهمیت تاریخی آن نک: دهلوی، *تغلق نامه*، دیباچه، ۱-۲؛ Hanfee, 177-178; Wahid Mirza, 245-255؛ برای نمونه‌هایی از اخبار حوادث این دوره نک: دهلوی، *تغلق نامه*، ۳۶، ۸۶، ۱۲۴، ۱۲۴).

۲. **بدرالدین محمد**، مشهور به بدرالدین چاچی از شاعران مشهور هند در سده هشتم هجری بود. از زمان تولد و نیز آغاز زندگی وی اطلاع دقیقی در دست نیست. ظاهراً وی در ولایت چاچ (تاشکند امروزی)، زاده شد و در جوانی به دهلی مهاجرت کرد و به خدمت محمد بن تغلق (حک: ۷۵۲-۷۲۵)، از مشهورترین سلاطین دهلی، درآمد و لقب «فخرالزمان» گرفت. بدرالدین چاچی تا پایان حیاتش یعنی بین سالهای ۷۴۵ یا ۷۵۲ ق. در دهلی بود (بدرالدین چاچی، مقدمه گیتی فروز، ۱۷-۲۲؛ صفا، ۲/۳، ۸۵۲). حضور بدرالدین چاچی بسیاری از حوادث را از مشهودات خود نقل کرده است. شاهنامه‌ای با حدود سی هزار بیت شعر را به بدرالدین چاچی منسوب می‌دانند که در آن به شرح رویدادهای دوره محمد بن تغلق پرداخته بوده است. از این اثر هیچ اطلاعی در دست نیست؛ برخی، انتساب چنین اثری به بدرالدین چاچی را نپذیرفته‌اند (برای اطلاعات بیشتر درباره اختلاف نظرها درباره انتساب این اثر به چاچی نک: بدرالدین چاچی، مقدمه گیتی فروز، ۲۳؛ نفیسی، ۲۰۴/۱؛ صفا، ۲/۳، ۸۵۶). از بدرالدین چاچی دیوانی نیز برجای مانده است. دیوان بدرالدین چاچی که حدود دوهزار بیت در مدح محمد بن تغلق دارد، ظاهراً در ۷۴۵ ق. سروده شد. هرچند، در این اثر اطلاعات تاریخی

۱. که دارالملک گشت از هندوان پر*شبه بنشست جای گوهر و در
بت سنگین و دل‌های چو خارا*به هر سو بت پرستی آشکارا (همان، ۴۴).

چندان به مانند مثنوی‌های امیر خسرو دهلوی وجود ندارد، اما روایت‌های مختصری از تاریخ آن دوره چون فتح قلعه نگرکوت و نیز گلایه بدرالدین چاچی از اوضاع و در رنج بودن اهل هنر در این اثر به چشم می‌خورد (بدرالدین چاچی، مقدمه گیتی فروز، ۲۳-۲۶). بدون تردید، مهم‌ترین اطلاع تاریخی در این اثر، درباره ارتباط محمد بن تغلق و خلفای عباسی قاهره است. یکی از موضوع‌های مهم درباره سلاطین دهلی چگونگی ارتباط آنان با خلفای عباسی بغداد و قاهره است.^۱ هرچند، محمد بن تغلق در آغاز هیچ رابطه‌ای با خلافت عباسی نداشت، اما پس بروز مشکلات متعدد داخلی و نیز ایجاد نخستین حکومت مسلمان مستقل از سلاطین دهلی، یعنی سلاطین بنگال (۹۸۴-۷۳۷)، و شورش امیران سده در گجرات و دکن که در نهایت منجر به ایجاد حکومت بهمنیان (حک: ۹۳۴-۷۴۸)، گردید، در صدد برآمد تا با ایجاد رابطه با خلفای عباسی قاهره به حکومت خود مشروعیت و مقبولیت بخشد (معصومی و شیرازی، ۱۲۳-۱۲۶). بدرالدین چاچی در دیوان خود به این ارتباط و اخذ منشور از خلیفه عباسی به عنوان نشانی برای مشروعیت حکومت ممدوح خود محمد بن تغلق اشاره کرده و تاکید می‌کند که حکومت محمد بن تغلق از جانب خلیفه عباسی تأیید شده و وی یگانه نماینده خلیفه بر روی زمین است.

«حاکم روی زمین سلطان محمد شاه دین* ای امامت بر همه آفاق والی ساخته»

(بدرالدین چاچی، ۳۲۹).

«حامی شرع نبی شاه حمد که به حق* حاکم روی زمین است به منشور امام»

(همان، ۲۳۲).

۳. **فتوح السلاطین** یکی از مهم‌ترین آثار منظوم تاریخی شاعر مشهور سده هشتم هجری، عبدالملک عصامی است. از زندگی وی اطلاع دقیقی در دست نیست. اجداد وی در دوره شمس‌الدین التتمش به هند مهاجرت کردند و به مناصب مهم متعددی چون

۱. پس از ایجاد حکومت سلاطین دهلی، شمس‌الدین التتمش کوشید تا با گرفتن منشور حکومت از خلیفه عباسی بغداد به حکومت تازه تاسیس سلاطین دهلی مشروعیت بخشد. جانشینان او نیز هرچند با خلفای عباسی ارتباطی نداشتند اما وفاداری خود به خلفا را با آوردن نام آن‌ها در خطبه و سکه نشان دادند. پس از سقوط خلافت عباسیان بغداد نیز جز در موارد معدود این رویه همچنان ادامه داشت تا اینکه در دوره محمد بن تغلق و ارتباط گسترده وی با خلفای عباسی قاهره، این روابط وارد مرحله جدیدی شد و پس از وی نیز در دوره فیروزشاه تغلق این روابط همچنان به شکل گسترده ادامه پیدا کرد (برای اطلاعات بیشتر درباره این موضوع نک: معصومی و شیرازی، ۱۳۴-۱۱۷).

وزارت رسیدند (عصامی، ۱۲۷-۱۲۸، ۱۴۷-۱۴۸، ۴۴۸-۴۴۷). عصامی در ۷۱۱ق همزمان با حکومت خلجیان در دهلی متولد شد. وی تا ۷۲۶ق که به دستور محمد بن تغلق ساکنان دهلی مجبور به ترک آنجا و مهاجرت به دکن شدند، همراه با پدر بزرگش در دهلی ساکن بود. پس از مهاجرت به دکن تا ۷۵۱ق در آنجا سکونت کرد تا اینکه در این سال، پیش از سفر به حج درصدد برآمد تا یادگاری از خود در هند برجای گذارد و مثنوی فتوح السلاطین را به نام نخستین پادشاه بهمنی علاءالدین حسن کانگو (حک: ۷۶۰-۷۴۸)، سرود (عصامی، مقدمه، ۳؛ همو، ۶۱۸-۶۱۶، ۲۲-۲۰).

به‌نوشته عصامی، این مثنوی، ادامه شاهنامه فردوسی است. در این مثنوی پس از ذکر مقدمات، حکومت شاهان هند از سلطان محمود غزنوی به بعد به ترتیب توالی تاریخی با ذکر جزئیات ذکر شده است. فتوح السلاطین را می‌توان یک دوره تاریخ منظوم حکومت مسلمان در هند تا زمان مؤلف دانست. البته فتوح السلاطین تفاوت اساسی با شاهنامه فردوسی دارد چراکه بر خلاف شاهنامه در فتوح السلاطین از افسانه‌های شگفت‌انگیز و مدیحه سرای‌های شاعرانه خبری نیست و تنها تفاوت این اثر با دیگر کتب تاریخی، منظوم بودن آن است (عصامی، مقدمه، ۶-۷، ۶۰۹؛ Hardy, 100-102؛ رادفر، ۶۲).

هرچند، فتوح السلاطین یگانه منبع برجای مانده از دوره بهمنیان دکن به شمار می‌رود که به چگونگی قدرت‌یابی بهمنیان پرداخته و اطلاعات منحصر به فردی در آن گرد آمده است (نک: معصومی، ۱۱-۱۲)، اما بدون تردید، جایگاه اجتماعی و سیاسی خاندان عصامی و حضور آنان در دربار به عنوان صاحب‌منصب از همان ابتدای شکل‌گیری حکومت سلاطین دهلی و نیز هم‌عصر بودن خود او با وقایع حکومت خلجیان و تغلقیان، موجب شده وی به اطلاعات بسیاری دسترسی داشته باشد و اطلاعات مفیدی درباره سلاطین دهلی در سده هفتم و هشتم هجری به ویژه در دوره حکومت خلجیان و تغلقیان تا ۷۵۱ هجری، ارائه کند؛ به نحوی که این اثر را با مهمترین منابع دوره سلاطین دهلی چون تاریخ فیروزشاهی برنی مقایسه کرده‌اند (Hardy, 100-102؛ رادفر، ۶۳).

برخی عدم ذکر منابع به توسط عصامی و ناسازگاری بخش‌هایی از آن با روایت‌های تاریخی را دلیلی بر بی‌ارزشی یا نقصان فتوح السلاطین دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۰۰-۱۰۳؛ رادفر، ۶۲)، اما به نظر می‌رسد منبع اصلی اطلاعات عصامی مانند بیشتر مورخان هم‌عصرش، روایت شاهدان آگاه، کهن سال و قابل اعتماد بوده که به گفته‌ی خودش پس از تطبیق شنیده‌ها با منابع تاریخی و نیز مشاهدات خودش، فتوح السلاطین را به

نظم درآورده است^۱ (عصامی، مقدمه، ۵؛ Hardy, 110؛ مهمترین منبع اطلاعات عصامی شنیده‌های اوست که در جای جای مثنوی و در خلال بیان مطالب تاریخی تاکید می‌کند «شنیدم»^۲، برای نمونه نک: عصامی، ۲۱۵، ۲۱۶). یوشع (عصامی، مقدمه، ۱۰)، مصحح فتوح السلاطین معتقد است عصامی حوادث دوره حکومت هریک از سلاطین مسلمان هند را دقیق و با ذکر جزئیات بیان کرده و در ذکر حوادث جانب انصاف و امانتداری را نیز رعایت کرده است. از این رو یوشع، این کتاب را به لحاظ جایگاه آن در تاریخنگاری هند برتر از بسیاری از آثار مورخان هم عصر عصامی چون تاریخ فیروزشاهی برنی دانسته است. این کتاب همواره جایگاه مهمی در بین مورخان پس از عصامی داشته و مورخان بزرگی چون فرشته از این کتاب بهره برده‌اند (فرشته، ۱/۳۰۲؛ ۲/۳۰۶).

فتوح السلاطین از مهم‌ترین منابع دوره حکومت خلجیان به شمار می‌رود. عصامی به افراد زیادی برای گردآوری اطلاعات این دوره دسترسی داشته است (برای نمونه نک: عصامی، ۳۲۴، ۳۲۳). همچنین، وی بر خلاف برنی که برای خوش آمد سلاطین تعلق، جایگاه آنان را برتر از خلجیان نشان داده، چهره واقعی تری از خلجیان ارائه کرده و وقایع دوره حکومت آنها را با دقت و با ذکر جزئیات بیشتری بیان کرده است (عصامی، ۲۰۹-۳۸۱؛ رادفر، ۶۳؛ Hardy, 108-110).

۱. عصامی در فتوح السلاطین منابع خود را اینگونه نام برده است:

هر آن قصه کز راویانم رسید*ضمیرم ز درجش گریزی ندید
حدیثی که بشنیدم از باستان*کشیدم به نظمش درین داستان
دگر آنچه اندر کتب یافتم*سر از درج آن نیز کم تافتم (عصامی، ۶۱۴).

حکایت شاهان هندوستان*طلب کردم از باخرد دوستان
همه با تواریخ کردم رجوع*چو دیدم موافق اصول و فروع
کشیدم درین سلک هر یک گهر*به جایی که دیدم سزاوارتر (همان، همانجا).
۲. همانطور که اشاره شد عصامی به کثرت از «شنیدم» برای بیان مطالب خود استفاده می‌کند که نشان می‌دهد منبع اصلی اطلاعات وی شنیده‌های او به شمار می‌رود. علاوه بر صفحات متعدد فتوح السلاطین، برای نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

*شنیدم از آنجا سبک بازگشت*سوی بنگه خویش دمساز گشت (عصامی، ۲۱۴).

*شنیدم چو پاسی زشب برگذشت*صف کافر آهسته در کوچ گشت (همان، همانجا).

*شنیدم که چون بذلش از حد گذشت*به اقصای هند این خبر فاش گشت (همان، ۲۱۵).

*شنیدم که در غیبت شهریار*به تهمت همان زمره نابکار (عصامی، ۲۱۶).

با توجه به اینکه عصامی پس از مهاجرت به دولت آباد تا زمان سرودن این مثنوی در ۷۵۱ق، در دولت آباد حضور داشت، شاهد حوادث دکن در زمان محمد بن تغلق و شورش امیران سده بود که در نهایت منجر به ایجاد حکومت بهمنیان (حک: ۷۴۸-۹۳۴) شد (برای اطلاعات بیشتر و شرح این موضوع نک: عصامی، ص ۵۳۰-۵۵۱). همچنین وی که در دربار حسن کانگو نخستین پادشاه بهمنی حضور داشت، با نگاهی واقع بینانه تر نسبت به مورخ مشهور هم عصر خود یعنی ضیاءالدین برنی (د. ۷۵۸)، نویسنده تاریخ فیروزشاهی، حکومت سلاطین تغلقی به ویژه محمدبن تغلق را به تصویر کشیده است^۱ (عصامی، مقدمه، ۴). هرچند، با توجه به نگاه منفی عصامی نسبت به محمدبن تغلق، باید روایت‌ها و اطلاعات وی درباره محمدبن تغلق را با احتیاط بیشتری بررسی کرد (Hardy, 108-109). از جمله حوادث مهم دوره محمدبن تغلق که عصامی خود شاهد آن بود و در فتوح السلاطین به تفصیل به شرح آن پرداخته، عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است که موجب ویرانی دهلی در زمان محمدبن تغلق و مهاجرت ساکنان آن به دکن شد (عصامی، ۴۵۷-۴۵۳).

نتیجه گیری

پس از تشکیل نخستین سلسله مسلمان هند در آغاز سده هفتم هجری، تحولات متعددی در حوزه‌های مختلف تاریخی، فرهنگی و اجتماعی هند پدید آمد. از مهمترین این تحولات، می‌توان به گسترش زبان فارسی به عنوان زبان رسمی در هند و تألیف آثار منظوم و منثور متعدد و شکل‌گیری تاریخنگاری اسلامی در هند اشاره کرد. علاوه بر آثار منثور تاریخی برجای مانده از سده هفتم و هشتم هجری، چون **طبقات ناصری**، **تاریخ فیروزشاهی** برنی، **تاریخ فیروزشاهی** عقیف، **سیرت فیروزشاهی** از نویسنده ناشناس و **فتوحات فیروزشاهی** فیروزشاه تغلقی، که در مراحل آغازین تاریخنگاری اسلامی در هند نگاشته شدند و از اصلی‌ترین منابع تاریخ سلاطین دهلی، به ویژه در سده هفتم و هشتم هجری، به شمار می‌روند؛ آثار منظوم متعددی نیز در قالب

۱. از جمله مطالبی که عصامی به آن اشاره کرده اما برنی برای خوشامد تغلقیان به آن اشاره‌ای نکرده است حمله مغولان به قلمرو محمدبن تغلق و شکست‌های پیاپی وی از مغولان است که در نهایت منجر به رسیدن سپاهیان مغول به پشت دروازه‌های دهلی شد (عصامی، ۴۶۶-۴۶۲؛ مورخان دیگری چون بدائونی ۱/ ۱۵۷؛ فرشته، ۱/ ۴۴۹، نیز ظاهراً به تبع عصامی به شرح این حملات پرداخته‌اند).

مثنوی‌های تاریخی به‌توسط شاعرانی چون امیرخسرو دهلوی و عصامی در این دوره نگاشته شد که با توجه به هم‌عصر بودن این شاعران با وقایع و رویدادها، حضور آنان در دربار سلاطین دهلی و دسترسی به اسناد و نامه‌های رسمی و نیز محدود بودن منابع مربوط به سده هفتم و هشتم هجری، این آثار منظوم، اهمیت زیادی در مطالعه تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هند در سده هفتم و هشتم هجری دارند. هرچند، این آثار خالی از اغراق‌های شاعرانه نیستند، اما با توجه به ویژگی‌های منحصر به فردی که دارند جزو منابع اصلی برای مطالعه تاریخ این دوره شمار می‌روند و هر پژوهشی درباره این دوره از تاریخ سلاطین دهلی، بدون استفاده از این آثار کامل نخواهد بود.

منابع

- آفتاب اصغر، *تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان: تیموریان بزرگ*، لاهور: خانه فرهنگ جمهوری اسلامی، ۱۳۶۴ ش.
- امیری، کیومرث، *زبان و ادب فارسی در هند*، تهران: شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۷۴ ش.
- بدائونی، عبدقادر، *منتخب التواریخ*، چاپ مولوی احمد صاحب، با مقدمه و اضافاتی از توفیق ه سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۹-۱۳۸۰ ش.
- بدرالدین چاچی، *دیوان بدر چاچی*، چاپ علی محمد گیتی فروز، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷.
- دهلوی، امیرخسرو، *مفتاح الفتوح*، علی گده: شعبه تاریخ موسلم یونیورسیتی، ۱۳۳۳/۱۹۵۴.
- همو، *قران السعدین*، تهران: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۹.
- همو، *خزاین الفتوح*، چاپ محمد وحید میرزا، لاهور، ۱۹۷۶.
- همو، *نه سپهر*، چاپ محمد وحید میرزا، کلکته، ۱۳۶۸/۱۹۴۸.
- همو، *تغلق نامه*، چاپ سید هاشم فرید آبادی، دکن، ۱۳۵۲/۱۹۳۳.
- رادفر، ابوالقاسم، «بررسی جنبه‌های ادبی فتوح السلاطین عصامی (فردوسی دکن)»، *ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی*، ش ۲، بهار ۱۳۸۵.
- رزم آرا، مرتضی، «نگاهی به مورخان هند میانه»، *آینه پژوهش*، پیاپی ۸۵، شماره ۱، بهار ۱۳۸۳.
- سبحانی، توفیق هم، *نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند*، تهران: شورای گسترش زبان و ادب فارسی، ۱۳۷۷ شیرازی، سعید، *سیاست‌های سلاطین دهلی در قبال پیروان ادیان و مذاهب*، پایان نامه کارشناسی ارشد، راهنما: محسن معصومی، مشاور: جمشید نوروزی، دانشگاه تهران، دی ۱۳۹۰.

- صفا، ذبیح الله، *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۶۹.
- عبدالرحمن، سید صباح الدین، *هند از دیدگاه امیر خسرو دهلوی*، ترجمه نورالحسن انصاری، دهلی: انتشارات انجمن فارسی، ۱۹۸۵.
- طباطبایی، سید مهدی، *بررسی سبک منظومه فتوح السلاطین عظامی*، قندپارسی، ۱۳۹۶.
- عظامی، عبدالملک، *فتوح السلاطین*، چاپ یوشع، مدرس، ۱۳۲۷/۱۹۴۸.
- فرشته، *تاریخ فرشته*، چاپ محمد رضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۷-۱۳۸۸ ش.
- معصومی، محسن، *فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی دکن در دوره بهمنیان*، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۹.
- معصومی، محسن و شیرازی، سعید، «بررسی مناسبات بین سلاطین دهلی و خلفای عباسی»، *مجله تاریخ و تمدن اسلامی*، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۲.
- نظامی، تاج الدین حسن، *تاج المآثر*، چاپ سید امیر حسن عابدی، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی، ۲۰۰۸.
- نفیسی، سعید، *تاریخ نظم و نثر در ایران در زبان فارسی*، تهران: چاپخانه میهن، ۱۳۴۴.
- نهری، جواهر لعل، *کشف هند*، ترجمه محمود تفضلی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۰ ش.
- یاری، سیاوش و سلیمانیان، مسلم، «جایگاه امیر خسرو دهلوی در تاریخ نگاری هند»، *پژوهشنامه تاریخ اسلام*، سال ۶، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۹۵.
- Askari, Hasan, *Amir Khusrau: as a Historian*, Patna: Khuda Bakhsh Oriental Public Library, 1992.
- Askari, Hasan, Khusraus Works As Sources of Social History, in: *Memorial Volume Amir Khusrau*, New Delhi, 1975.
- Hanfee, Abdul Aziz Ameerq, The Historian in Khusrau, in: *Memorial Volume Amir Khusrau*, New Delhi, 1975.
- Hardy, P., *Historians of medieval india, studies in indo-muslim historical writing*, London, 1997.
- Lal, K.S., *History of the Khaljis (A.D.1290-1320)*, New Delhi, 1980.
- Srivasta, A.L., *The Sultanate of Delhi (711-1526 A.D)*, Agra, 1966.
- Wahid Mirza, Muhammad, *The Life And Works Of Amir Khusrau*, BAPTIST MISSION PRESS, CALCUTTA, 1935.